

શિક્ષણશાસ્ત્ર

ઇયત્તા અકરાવી

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास - २११६ (प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.०४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दि. २०.०६.२०१९ रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक निर्धारित करण्यास व शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून अंमलबजावणी करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

Z6F6U2

आपल्या स्मार्टफोनवरील 'DIKSHA APP' द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या या पृष्ठावरील Q.R.Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व प्रत्येक पाठासंबंधीचे अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृकश्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

२०१९

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

प्रथमावृत्ती : २०१९
पुनर्मुद्रण : २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे - ४११००४
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

शिक्षणशास्त्र समिती

डॉ. सुनिता वि. मगरे	- अध्यक्ष
डॉ. मेघा म. उपलाने	- सदस्य
डॉ. दत्तात्रेय पो. तापकीर	- सदस्य
डॉ. ललिता रा. वर्तक	- सदस्य
डॉ. चित्रा र. सोहनी	- सदस्य
डॉ. सुरेश गो. इसावे	- सदस्य
डॉ. प्राची रा. चौधरी	- सदस्य
डॉ. आरती प्र. गांगुर्डे	- सदस्य
डॉ. संतोष का. खिराडे	- सदस्य
डॉ. प्रतिभा सु. पाटणकर	- सदस्य
डॉ. अतुल प्र. कुलकर्णी	- सदस्य
डॉ. प्रभाकर सु. बुधारम	- सदस्य
डॉ. रामचंद्र धों. बेलेकर	- सदस्य
डॉ. अलका सु. पोतदार	- सदस्य सचिव

शिक्षणशास्त्र अभ्यासगट

श्री. धनाजी द. खेबडे	डॉ. विजय बा. कापसे
डॉ. भाऊसाहेब सो. आंधळे	श्री. दयाशंकर वि. वैद्य
डॉ. ज्ञानेश्वर गो. मगर	श्रीमती ममता ज. दलाल
डॉ. वंदना श. पाटील	डॉ. महादेव स. डिसले
डॉ. महेश्वर गं. कळलावे	श्री. राजेंद्र श्री. गाडेकर
श्री. अमोल ल. देशपांडे	सिराज अनवर म. मिरान
डॉ. अपर्णा रा. उकले	श्री. प्रकाश अं. पिसे
डॉ. विद्युल्लता ना. कोल्हे	श्री. राजेश सु. कापसे
डॉ. शेखर प्र. पाटील	श्री. सचिन शं. जाधव
डॉ. शेख म. वखियोद्दीन	

संयोजक

डॉ. अलका पोतदार, विशेषाधिकारी हिंदी,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे
सौ. संध्या विनय उपासनी, सहायक विशेषाधिकारी हिंदी,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

मुखपृष्ठ व चित्रांकन : श्री. राजेंद्र गिरधारी

निर्मिती

श्री. सच्चितानंद आफळे, मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. लिलाधर आत्राम, निर्मिती अधिकारी

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी
नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ
प्रभादेवी, मुंबई-२५

अक्षरांकन

भाषा विभाग, पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

कागद

७० जी.एस.एम. क्रिमवोल्ह

मुद्रणादेश

???

मुद्रक

???

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा

आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा

व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता

यांचे आश्वासन देणारी बंधुता

प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी

याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित

करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करित आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

प्रिय विद्यार्थी मित्रमैत्रिणीनो,

इयत्ता अकरावीच्या वर्गात तुमचे आम्ही सहर्ष स्वागत करतो. येत्या शैक्षणिक वर्षापासून (२०१९-२०) तुम्हास शिक्षणशास्त्र या ऐच्छिक विषयाचे बदलते रूप अभ्यासावयास मिळणार आहे.

शिक्षणशास्त्र एक स्वतंत्र विषय आहे आणि या विषयात तुम्हास विविध उपशाखांचा अभ्यास करावयास मिळेल. जसे शैक्षणिक समाजशास्त्र, शैक्षणिक मानसशास्त्र, शैक्षणिक व्यवस्थापन, शैक्षणिक प्रशासन आणि शैक्षणिक संशोधन. शिक्षणशास्त्राला स्वतःचे असे तत्त्वज्ञान आहे, मानसशास्त्र आहे. तुम्ही जसजसे शिक्षणशास्त्राचा सखोल अभ्यास करावयास लागाल तसतसे तुमच्या असे लक्षात येईल की तुमचा जवळपास सर्वच विषयांचा अभ्यास यात समाविष्ट आहे. ज्या शिक्षण प्रक्रियेत तुम्ही शिक्षण घेत आहात त्या शिक्षण प्रक्रियेचे स्वरूप समजून घेण्यास तुम्हाला मदत होईल.

शिक्षणशास्त्र ही एक अत्यंत प्रगत, विकसनशील व संशोधनाधारित ज्ञानशाखा मानली जाते. मानवी जीवनात शिक्षण प्रक्रियेचे व त्या अनुषंगाने येणारे अध्ययन-अध्यापन-मूल्यमापन प्रक्रियेचे आणि शैक्षणिक संशोधन प्रक्रियेचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

प्रस्तुत पाठ्यपुस्तकाच्या माध्यमातून तुमचा या विषयात प्रवेश होत आहे ही आनंदाची बाब आहे. या पुस्तकातील प्रत्येक प्रकरणातून तुम्हास एक नवीन अध्याय शिकावयास मिळेल. शिक्षणाच्या पायाभूत आधार, भारतीय आणि पाश्चिमात्य विचारवंतांनी सांगितलेले शिक्षणाचा अर्थ कळेल. आपल्या शिक्षण व्यवस्थेला विविध विचारवंत आणि सुधारकांनी वैचारिक अधिष्ठान दिलेले आहे. शिक्षणाच्या विविध क्षेत्रामधील त्यांचे योगदान तुम्ही समजून घ्या. शिक्षण ही समाजाची एक उपव्यवस्था आहे. समाजाने शिक्षणाच्या प्रगतीमध्ये योगदान देण्याची गरज आहे आणि शिक्षणाने समाजाला प्रगतीशील नेतृत्व द्यावे. सामाजिक प्रगतीसाठी समाजसुधारक आणि विचारवंत यांचेच योगदान पुरेसे नाही तर समाजाच्या प्रत्येक घटकांनी योगदान दिले पाहिजे. समाज आणि शिक्षणाचे परस्परावलंबीत्व तुम्ही समजून घेतले पाहिजे. तुम्हाला शिक्षण विषयक अंतर्दृष्टी येण्यासाठी शिक्षणाच्या विविध घटकांची उदा. अध्यापन, अध्ययन, प्रशासन, व्यवस्थापन इ. यांचे आकलन होणे गरजेचे आहे. शिक्षणाचे नवप्रवाह समजून घेऊन प्रगतीशील बदलांचा भाग बना. मानसशास्त्र आणि अभ्यास सवयींच्या मदतीने स्वतःला आणि परिस्थितीला समजून घेऊन ज्ञान व यश संपादन करा.

प्रस्तुत पाठ्यपुस्तक तुम्हा सर्वांना शिक्षणशास्त्र विषयाच्या अभ्यासास प्रेरणा देईल अशी आशा आहे. तुम्ही तुमच्या अवांतर वाचनातून, दिलेल्या उपक्रमांच्या व स्वाध्यायाच्या माध्यमातून परिपूर्ण अभ्यास करावा. प्रस्तुत पाठ्यपुस्तकाच्या अग्र पानावर 'क्यू आर कोड' दिला आहे. त्यातून तुम्हाला डिजिटल पुस्तकाचा आनंद घेता येईल.

तुम्हास शैक्षणिक प्रगतीसाठी हार्दिक शुभेच्छा !!!

(डॉ. सुनिल मगर)

संचालक

पुणे

दिनांक : २० जून २०१९

भारतीय सौर : ३० ज्येष्ठ १९४९

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे-०४

शिक्षकांसाठी दोन शब्द.....

- शिक्षणशास्त्र हा विषय विद्यार्थ्यांना शिकविण्या पाठीमागचे प्रयोजन म्हणजे 'शिक्षण' प्रक्रिया कशी चालते आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास कसा घडून येतो, याची जाणीव विद्यार्थ्यांच्या मनात वाढीस लावणे हे आहे. त्यामुळे शिक्षणशास्त्र या विषयाचे अध्यापन करित असताना सदरील प्रयोजन लक्षात घेवून योग्य अध्यापन पद्धतीचे नियोजन करावे.
- दैनंदिन जीवन जगत असताना आपणा सर्वांना विविध अनुभव प्राप्त होत असतात. या अनुभवाच्या आधारे आपण आपल्या वर्तनात सुयोग्य परिवर्तन घडविणे म्हणजे शिक्षण होय. प्रस्तुत शिक्षण या प्रकरणाच्या माध्यमातून शिक्षकांनी विविध शैक्षणिक विचारवताच्या शिक्षणाच्या व्याख्यांसह आपलेही अभ्यासपूर्ण अनुभव विद्यार्थ्यांसमोर मांडत तसेच काही स्वानुभव विद्यार्थ्यांनाही सांगण्यास प्रवृत्त करावेत.
- महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विचारवंत या पाठ्य घटकाच्या अध्यापनसमयी शिक्षकांनी शिक्षणामध्ये शैक्षणिक विचारवंताचे स्थान किती महत्त्वाचे आहे हे स्पष्ट करून शिक्षणाच्या बदलत्या स्वरूपात शैक्षणिक विचारवंताचे योगदान समजावून द्यावे. प्रत्येक शैक्षणिक विचारवंताचे जीवनपट, शैक्षणिक विचार व शैक्षणिक योगदान स्पष्ट करित असतांना तत्कालीन शैक्षणिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थितीवरही चर्चा करावी. सोबतच विद्यार्थ्यांना इंटरनेट, संदर्भ ग्रंथ, बोधपट या द्वारे शैक्षणिक विचारवंतांची अधिकाधिक माहिती संकलित करण्यास प्रोत्साहन द्यावे.
- शिक्षण आणि समाज या घटकामध्ये समाज म्हणजे काय ? समाजाचे विविध प्रकार कोणते ? समाजाचे बदलते स्वरूप समाजाच्या बदलत्या स्वरूपात शिक्षणाचे योगदान, अध्ययनशील समाजाचे महत्त्व समाजाच्या शैक्षणिक समस्या कोणत्या आणि समाजाच्या समस्या निवारणात शिक्षणाची भूमिका या बाबी चर्चात्मक अध्यापनाच्या माध्यमातून समजावून सांगत विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष सामाजिक जीवनात सहभागी होऊन समाज आणि शिक्षण यांचा परस्पर सहसंबंध समजावून घेण्यास प्रवृत्त करावे.
- इयत्ता अकरावीच्या विद्यार्थ्यांचा वयोगट लक्षात घेता शिक्षकांनी बालकाची कौमार्यावस्था, कौमार्यावस्थेमधील शारीरिक व मानसिक, बदल, कुमारांच्या समस्या या समस्यांवरील

उपाय योजना या संदर्भात सुयोग्य उदाहरणाचा वापर करीत शैक्षणिक मानसशास्त्राची विद्यार्थ्यांना सखोल माहिती देणे आवश्यक आहे.

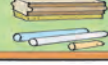
- विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणविषयक पायाभरणी म्हणजे उच्च माध्यमिक स्तरावरील (इ. ११ वी आणि १२ वी) दोन वर्ष. या दोन वर्षांमधून विद्यार्थी आपल्या जीवनाची दिशा ठरविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. त्यांच्या जीवनात महत्त्वाचे स्थान असलेली शिक्षण व्यवस्था यशस्वीपणे सुरू राहण्यासाठी शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापन किती महत्त्वाचे आहे हे समजावून सांगण्यास आपण नेहमीच अग्रेसर असाल.
- अध्यापन या प्रकरणाचे अध्यापन करीत असताना शिक्षकांनी अध्यापनाच्या विविध पद्धती, तत्त्वे, सूत्रे, सिद्धांत यांचा वैविध्यपूर्ण वापर आपल्या अध्यापन शैलीत ठेवावा जेणेकरून पाठातील तात्त्विक अंगाचे प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिक वर्गातच अनुभवता येईल. सोबतच अध्ययनाची विविध साधने माहीत होऊन ती आत्मसात करण्याची इच्छा निर्माण होईल.
- शैक्षणिक संशोधन या पाठ्य घटकामधून शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक संशोधनाची संकल्पना, गरज आणि महत्त्व यांचे स्पष्टीकरण देत योग्य उदाहरण व दाखल्यासह विषय सोप्यात सोप्या पद्धतीने समजावून सांगत प्रकल्पाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या संशोधन वृत्तीस चालना द्यावी.
- शिक्षणातील नवप्रवाह हा घटक शिकवित असताना शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अध्यापनादरम्यान ई-अध्ययनाची साधने, समूह संपर्काची माध्यमे, व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग, ऑनलाईन खरेदी (ई शॉपिंग) इ. ची माहिती देत वर्तमानपत्र व टी.व्ही. वरील बातम्यातील काही संकलित भाग विद्यार्थ्यांना दाखवित सायबर सुरक्षिततेची गरज पटवून द्यावी.
- ज्ञानासाठी अभ्यास पाठात अभ्यासाच्या योग्य सवयी कोणत्या, हे शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना लक्षात आणून देत विद्यार्थ्यांना ज्ञानप्राप्तीमध्ये अभ्यासाच्या सवयीचे स्थान किती महत्त्वाचे आहे हे पटवून द्यावे.
- संपूर्ण पाठ्यपुस्तकात दिलेल्या विविध चित्रे, आकृत्या आणि तक्त्यांचा उपयोग विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीला चालना देण्यासाठी करावा. विद्यार्थी अधिक कृतिशील, चिंतनशील आणि नवनिर्मितीशील राहतील या दृष्टीने सातत्याने प्रयत्न करावे.

इयत्ता अकरावीच्या अखेरीस विद्यार्थ्यांमध्ये पुढील क्षमता विकसित व्हाव्या, अशी अपेक्षा आहे.

अ.क्र.	प्रकरण	क्षमता विधाने
१.	शिक्षण	* शिक्षणाचा अर्थ सांगता येणे. * शिक्षणाचे स्तर सांगता येणे. * शिक्षणाचे विविध प्रकार स्पष्ट करता येणे.
२.	महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विचारवंत	* महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक कार्याचे आणि शैक्षणिक विचारांचे महत्त्व सांगता येणे. * महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्या शैक्षणिक कार्याचे आणि शैक्षणिक विचारांचे महत्त्व सांगता येणे. * कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याचे आणि शैक्षणिक विचारांचे महत्त्व सांगता येणे. * डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या शैक्षणिक कार्याचे आणि शैक्षणिक विचारांचे महत्त्व सांगता येणे. * अनुताई वाघ यांच्या शैक्षणिक कार्याचे आणि शैक्षणिक विचारांचे महत्त्व सांगता येणे.
३.	शिक्षण आणि समाज	* शैक्षणिक समाजशास्त्राची संकल्पना सांगता येणे. * शिक्षणात समाजाच्या सहभागाचे महत्त्व सांगता येणे. * अध्ययनशील समाजाची संकल्पना सांगता येणे. * बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करता येणे.
४.	शैक्षणिक मानसशास्त्र	* शैक्षणिक मानसशास्त्राची संकल्पना सांगता येणे. * शैक्षणिक मानसशास्त्राच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे सांगता येणे. * शैक्षणिक मानसशास्त्राचे स्वरूप व व्याप्ती सांगता येणे. * बालकाच्या विकासाच्या विविध अवस्थांची वैशिष्ट्ये सांगता येणे.
५.	शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि प्रशासन	* शैक्षणिक व्यवस्थापनाची संकल्पना सांगता येणे. * शैक्षणिक व्यवस्थापनाची मूलतत्त्वे व कार्ये सांगता येणे. * शैक्षणिक प्रशासनाचे स्वरूप स्पष्ट करता येणे. * जिल्हा व तालुकास्तरीय शैक्षणिक प्रशासनाची रचना सांगता येणे. * जिल्हा व तालुकास्तरीय शैक्षणिक प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची कार्ये सांगता येणे.

६.	अध्यापनशास्त्र	* अध्यापनाची संकल्पना सांगता येणे. * प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळा पर्यंतचे अध्यापनाचे बदलते स्वरूप सांगता येणे. * अध्यापनाची तत्त्वे सांगता येणे. * अध्यापनाची विविध सूत्रे स्पष्ट करता येणे. * अध्यापन पद्धती निवडीची कारणमीमांसा करता येणे. * विविध अध्यापन पद्धतीची वैशिष्ट्ये मांडता येणे.
७.	शैक्षणिक संशोधन	* शैक्षणिक संशोधनाची संकल्पना थोडक्यात सांगता येणे. * शैक्षणिक संशोधनाची वैशिष्ट्ये सांगता येणे. * शैक्षणिक संशोधनाची गरज व महत्त्व सांगता येणे. * शैक्षणिक संशोधनातील मूलभूत संकल्पना स्पष्ट करता येणे. * शैक्षणिक संशोधनाचे विविध प्रकार स्पष्ट करता येणे.
८.	शिक्षणातील नवप्रवाह : ई-अध्ययन	* ई-अध्ययनाची संकल्पना स्पष्ट करता येणे. * ई-अध्ययनाच्या ऑनलाईन आणि ऑफलाईन साधनाचे शैक्षणिक उपयोग करता येणे. * ई आशय विकसनाची संकल्पना आणि पाय-या स्पष्ट करता येणे. * सायबर विश्वातील धोके ओळखून त्या प्रमाणे उपाय योजना करता येणे.
९.	ज्ञानासाठी अभ्यास	* अभ्यास करण्याची कारणे सांगता येणे. * अभ्यासाची विविध साधने सांगता येणे. * अभ्यास करण्याच्या योग्य पद्धती निवडता येणे. * अभ्यास करण्याच्या योग्य जागा ठरवता येणे. * अभ्यासाची योग्य वेळ निवडता येणे.

* अनुक्रमणिका *

अ.क्र.	पाठाचे नाव	पृ.क्र.
प्रकरण १.	शिक्षण 	१ ते ९
प्रकरण २.	महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विचारवंत 	१० ते २०
प्रकरण ३.	शिक्षण आणि समाज 	२१ ते ३१
प्रकरण ४.	शैक्षणिक मानसशास्त्र 	३२ ते ४१
प्रकरण ५.	शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि प्रशासन 	४२ ते ५०
प्रकरण ६.	अध्यापनशास्त्र 	५१ ते ६४
प्रकरण ७.	शैक्षणिक संशोधन 	६५ ते ७३
प्रकरण ८.	शिक्षणातील नवप्रवाह : ई-अध्ययन 	७४ ते ९१
प्रकरण ९.	ज्ञानासाठी अभ्यास 	९२ ते ९९
	परिशिष्ट 	१०० ते १०२